

▲ Afbeelding 1. *Psalter*, Henrick Eckert van Homberch, Antwerpen 1500, fol r8v (reproductie uit Brussel KB, BR: A 2106).

Additis picturis

Latijnse geïllustreerde bijbels uit de Nederlanden (1477-1547)

August den Hollander

Van de bijbels die in de eerste eeuw na de uitvinding van de boekdruk-kunst in de Nederlanden zijn verschenen, is een flink deel in het Latijn gedrukt.¹ Van de 115 bijbeledities die in de eerste vijftig jaar (1477-1520) in de Nederlanden op de markt komen, is ruim de helft (61) in het Latijn, de overige uitgaven zijn in het Nederlands, met uitzondering van een Frans psalter in 1513.² In de daarop volgende decennia (1520-1547) is nog steeds ongeveer een derde van de bijbeledities in het Latijn.

Vanaf het begin verschijnen Latijnse bijbels waarin illustraties zijn opgenomen, zij het slechts spaarzaam. Pas vanaf 1520 komen echte geïllustreerde Latijnse bijbels op de markt met meer omvangrijke reeksen illustraties. Niet alleen de aantallen veranderen, maar ook de functie van de illustraties in Latijnse bijbels verandert in de loop der tijd. In deze bijdrage zal duidelijk worden wat de typerende kenmerken van een Latijnse geïllustreerde bijbel zijn, zoals formaat en type vertaling. In verband daarmee zal ook de functie van een dergelijke bijbel ter sprake komen.

Decoratieve functie van illustraties

In de periode van 1477 tot 1520 bestond de bijbelproductie hoofdzakelijk uit uitgaven van de *Epistelen en evangeliën* en psalters. Van de psalters was ongeveer driekwart in het Latijn (29 van 40) en van de *Epistelen en evangeliën* ongeveer een derde (17 van 52). Van de overige bijbeledities was ook het grootste deel in het Latijn (15 van 23). Tot deze Latijnse bijbeledities behoorden een complete bijbel, vier edities van het Nieuwe Testament en verder uitgaven van een of meerdere bijbelboeken, waaronder vier edities van de Brieven van Paulus. De beoogde doelgroep van deze Latijnse bijbeledities was uiteraard een geschoold publiek. De lezer moest Latijn kennen of bezig zijn om het te

▲ Afbeelding 2. *Epistelen en evangeliën* (Nederlands), Peter van Os van Breda, Zwolle 1488, fol air (reproductie uit Den Haag, KB 171 G 97).

leren. Ongeveer een kwart (16) van de Latijnse bijbeledities uit deze periode is schaars geïllustreerd. Dertien edities hebben slechts op de titelpagina een afbeelding.

De volgende voorbeelden kunnen meer duidelijk maken over de functie van illustraties in de vroegste gedrukte Latijnse bijbeledities in de Nederlanden. De eerste illustratie in een gedrukte Latijnse bijbeleditie is opgenomen in een psalter, uitgegeven in 1486 te Zwolle door Peter van Os van Breda. Deze illustratie toont de zogenaamde mystieke wijnpers: Christus staat geknield onder een wijnpers. Een kelk staat gereed om zijn bloed op te vangen. De afbeelding verbeeldt op zeer letterlijke wijze het katholieke leerstuk van de aanwezigheid van Christus in de eucharistie. De afbeelding heeft inhoudelijk geen directe relatie met de inhoud van het boekje: de tekst van het psalter. De houtsnede was dan ook niet speciaal voor deze editie vervaardigd, maar reeds eerder in dat jaar door Van Os gebruikt voor een Nederlandstalige editie van dat *Liden ende Passie Ons Heren*. Voor de uitgave van dat werk had Van Os een serie van nieuwe illustraties laten maken over het lijden van Christus.³ Uit die serie had Van Os slechts één houtsnede genomen ter decoratie van zijn editie van het psalter.⁴ De houtsnede komt twee keer voor in de uitgave: ter opvulling van de blanco versozijde van het titelblad (fol A1v), en aan het einde van de editie onder het colofon. Meer dan een algemene decoratieve functie heeft deze houtsnede in de editie van het psalter blijkbaar niet.

Nog steeds louter decoratief, maar wel met een duidelijker link naar de inhoud van het werk, zijn de diverse afbeeldingen van David die zijn opgenomen in Latijnse edities van het psalter. In veel gevallen betreft het de bekende en tot de verbeelding sprekende bijbelse voorstelling van David die een steen naar Goliats voorhoofd slingert. Deze illustratie komt bijvoorbeeld voor in de Latijnse edities van het psalter van de Antwerpse drukker en uitgever Henrick Eckert van Homberch uit 1500 en 1515 (*Afbeelding 1*).

In de editie uit 1500 is de houtsnede zelfs drie keer afgedrukt: op het titelblad, vervolgens op de versozijde van het laatste blanco blad van het voorwerk, direct tegenover de eerste tekstbladzijde van het psalter, en ten slotte helemaal achteraan in de editie op de versozijde van het laatste blanco blad. In ongebonden staat toonde het boekblok dus zowel op de voor- als de achterzijde dezelfde afbeelding van David.

◀ Afbeelding 3. *Bijbel*, Jean Thibault voor Frans Birckmann, Antwerpen 1526, 13r (reproductie uit Amsterdam UB, Ned.Inc.606).

Doelgroep en beoogde functie

De keuze van de uitgever voor het opnemen van bepaalde houtsneden in een bijbeleditie werd niet alleen bepaald door het reeds in bezit hebben van typografisch materiaal. De selectie werd vaak mede bepaald door de doelgroep en/of de beoogde functie van de editie. Illustratief daarvoor zijn de uitgaven van de *Epistelen en evangeliën* van Van Os uit 1487 en 1488. In beide jaren bracht hij twee Nederlandstalige uitgaven van dit werk op de markt. Beide edities zijn, en dat is uitzonderlijk voor bijbeluitgaven uit deze vroege periode, geïllustreerd met een serie houtsneden, zoals ook op het titelblad van beide edities wordt aangekondigd.⁵ (Afbeelding 2)

In deze edities zijn de houtsneden weliswaar niet in de tekst zelf geplaatst, maar ze gaan wel overal direct vooraf aan het bijbelgedeelte waarop ze betrekking hebben. In 1488 brengt Van Os ook twee Latijnse uitgaven van de *Epistelen en evangeliën* op de markt. In tegenstelling tot de Nederlandse edities zijn in de Latijnse edities geen illustraties opgenomen. Alleen op het titelblad is dezelfde houtsnede van de evangelist Lucas afgedrukt die ook was gebruikt voor het titelblad van de beide Nederlandse edities. Tussen de Nederlandse en

de Latijnse edities bestaan meer verschillen. De Nederlandse edities zijn uitgevoerd in het handzame octavoformaat. De Latijnse edities zijn gedrukt in het kwartoformaat, dat in deze periode vooral gebruikt werd voor schoolboeken. Schoolboeken waren meestal niet geïllustreerd, zodat de prijs zo laag mogelijk kon blijven. Het verschil in uitvoering tussen de Nederlandse en de Latijnse edities lijkt dan ook vooral samen te hangen met de functie van het werk voor het beoogde koperspubliek.

Verklarende illustraties

Na 1520 verandert het beeld van de productie van Latijnse bijbels in de Nederlanden ingrijpend, zowel inhoudelijk als ook wat betreft de uitvoering. Zo verdwijnt het genre van de Latijnse *Epistelen en evangeliën*, dat in de halve eeuw daarvoor nog zo bepalend was, vrijwel volledig. Het Latijnse psalter blijft weliswaar bestaan, maar is niet meer gezichtsbepalend voor de Latijnse bijbelproductie uit de periode 1520-1547. Een nieuw type bijbel zal de Latijnse bijbelproductie gaan domineren. Van de Latijnse bijbeledities uit deze periode bestaat bijna de helft uit uitgaven van het Nieuwe Testament, een genre dat in de eerdere periode nauwelijks voorkwam. Ook wat betreft de vormgeving vinden grote veranderingen plaats. Decoratieve illustraties die geen inhoudelijke relatie met de editie hebben, komen steeds minder vaak voor.

In uitgaven van het Nieuwe Testament of de evangeliën, werden vaak afbeeldingen van de evangelisten opgenomen. In deze periode werden Latijnse bijbeledities daarnaast in toenemende mate voorzien van series illustraties. In 1526 bijvoorbeeld drukt Jean Thibault in Antwerpen een Latijnse bijbel voor de Keulse uitgever Frans Birckmann. In deze editie verschijnt voor het eerst een serie zogenaamde Postilla-houtsnedes. Deze afbeeldingen gaan terug op die in de gedrukte uitgaven van de *Postilla*, het beroemde bijbelcommentaar van de Franse theoloog Nicolaas van Lyra (ca. 1270-1349). Deze illustraties zijn verklarende afbeeldingen bij de meestal tamelijk ingewikkelde beschrijvingen van bouwkundige of liturgische objecten in het Oude Testament, zoals de beschrijving van de kleding van de priester Aäron of de troon van Salomo.⁶ (*Afbeelding 3*)

Dergelijke verklarende illustraties bij het Oude Testament treffen we aan in meer Latijnse en ook in talloze volkstalige edities van de volledige bijbel uit deze periode. Ter illustratie van de tekst van het Oude Testament in Latijnse bijbeledities vinden we in deze periode verder nog een serie van bijna honderd fraaie houtsnedes die gekopieerd zijn naar Holbeins *Icones*. Deze komen voor in de Latijnse bijbeluitgave in folioformaat die de Antwerpse drukker Martin

◀ Afbeelding 4.
Nieuw Testament,
Gulielmus Mon-
tanus, Antwerpen
1538, fol A1r (repro-
ductie uit Brussel
KB, BR LP 4173 A).

Nuyts (Martinus I Nutius) in 1541-1542 voor zijn plaatsgenoot de uitgever Johan Steels (Steelsius) van de pers liet komen.⁷ In totaal bevat deze bijbel, waarvan verder nog het bijbelboek Openbaring geïllustreerd was, het royale aantal van 113 tekstillustraties.⁸ In de editie is bovendien geen enkele houtsnede op meer dan een plaats gebruikt.⁹ Het titelblad vermeldt niet zonder reden met trots dat de editie is voorzien van zeer kunstig gemaakte afbeeldingen ('iconibus artificiosissimus'). Maar ook wordt de beoogde functie van de illustraties op het titelblad helder aangegeven: de illustraties zijn opgenomen om de lezer te helpen de verhalen te onthouden ('quo Lectoris memoriae consulatur'). Verreweg de meeste bijbelillustraties vinden we evenwel in Latijnse edities van het Nieuwe Testament. Deze illustratiereeksen zijn minder homogeen dan die in de edities van het Oude Testament. Ze zijn bovendien vaak samengesteld uit meerdere, al dan niet bestaande, series houtsneden. Deze houtblokken waren dan ook vaak al geruime tijd in gebruik en werden meestal ook door meerdere drukkers gebruikt. Zo publiceert de Antwerpse drukker en uitgever Merten de Keyser in 1536 een *Novum Testamentum* in de vertaling van Erasmus. De 26 houtblokken die hij gebruikt ter illustratie van zijn editie zijn gedurende een periode van twintig of soms dertig jaar in gebruik en worden in hun bestaan door vier en soms vijf verschillende drukkers hergebruikt.

Toenemend aantal illustraties

Het aantal illustraties in geïllustreerde Latijnse bijbeledities neemt rond de jaren veertig van de zestiende eeuw toe ten opzichte van edities uit de eerste decennia van de zestiende eeuw. In 1538 publiceert de Antwerpse drukker

▲ Afbeelding 5. *Nieuw Testament*, Gulielmus Montanus, Antwerpen 1538, fol c5r (reproductie uit Gent UB, Acc. 16031).

en uitgever Gulielmus Montanus twee Latijnse edities van het Nieuwe Testament, een uitgave van Erasmus' *Novum Testamentum* en een Vulgaateditie. Beide edities zijn gedrukt in het uiterst kleine sedecimoformaat en beide zijn geïllustreerd, wat op het titelblad van de edities ook is aangekondigd ('additis picturis'). (Afbeelding 4)

De 37 illustraties zijn, conform de informatie op het titelblad, vrijwel uitsluitend in de tekst van de bijbelboeken Handelingen en Openbaring opgenomen.¹⁰ Het titelblad kondigt aan dat het daarbij gaat om voorstellingen van wonderen en visioenen. In het bijbelboek Openbaring is inderdaad een serie van twintig illustraties van de visioenen opgenomen, gemaakt naar het voorbeeld van de illustraties van Holbein. Maar de koper wiens belangstelling voor deze editie was getrokken vanwege de aangekondigde afbeeldingen van wonderen, zal waarschijnlijk teleurgesteld zijn geraakt. Slechts twee afbeeldingen in het bijbelboek Handelingen tonen een wonder, dat door de apostel Paulus is verricht. Deze twee illustratieve afbeeldingen van de wonderen zijn sterk narratief van karakter en visualiseren meerdere scènes binnen een afbeelding. De eerste afbeelding, die alleen maar in de Vulgaateditie uit 1538 voorkomt, verbeeldt Handelingen 20:7-12 waarin Paulus een jongeman tot leven wekt die slapend vanuit een vensterbank op de derde verdieping is gevallen. De tweede afbeelding, die in beide edities uit 1538 voorkomt, verbeeldt Handelingen 28:1-16. Op de achtergrond is te zien hoe Paulus na een schipbreuk voor de kust van Malta gastvrij op het eiland wordt ontvangen. Op de voorgrond is te zien hoe Paulus daar door een slang wordt gebeten als hij hout op het vuur gooit, maar vervolgens ongedeerd blijft. (Afbeelding 5)

Het kleine formaat suggereert dat de beide edities waren bedoeld voor particulier gebruik, waarbij de afbeeldingen vooral een illustratieve functie bij de tekst lijken te hebben. Blijkbaar sloegen de edities goed aan bij het koperspubliek, want in 1540 en in 1542 bracht Montanus opnieuw een vergelijkbaar Latijns Nieuwe Testament met illustraties uit. Beide edities gaven de tekst van Erasmus' *Novum Testamentum*. Ook deze edities waren in klein formaat: in duodecimoformaat in 1540 en in sedecimoformaat in 1542. De beide edities worden eveneens aangeprezen op het titelblad met de mededeling dat illustraties van wonderen en visioenen zijn opgenomen, zij het nu in het hele Nieuwe Testament ('Additis picturis totius novi testamenti, quibus miracula & visiones exprimuntur'). Kopers van deze edities kregen nu meer waar voor hun geld. Niet alleen bevatten deze edities meer dan honderd illustraties, vooral dankzij soms meervoudige herhaling van houtsneden. Ook is het aantal il-

▲ Afbeelding 6. *Nieuw Testament*, Johan Hillen, Antwerpen 1543, fol M6r (reproductie uit Amsterdam UB, 1145 H 40).

illustraties van wonderen groter, door toevoeging van enkele houtsneden van wonderen die door Christus zijn verricht.

Ook in andere Latijnse edities worden vanaf de jaren veertig grotere aantallen illustraties opgenomen. Kopieën naar de reeks illustraties uit de edities van Montanus verschijnen in de Latijnse edities van het Nieuwe Testament uit 1542 en 1543 door de Antwerpse drukker en uitgever Jean Richard. Onder vrijwel dezelfde titel als Montanus en diens navolgers ('Additis picturis totius Novi Testamenti, quibus miracula et visiones exprimuntur') publiceert de Antwerpse drukker en uitgever Johan Hillen (Joannes Hillenius) in 1543 een uitgave van Erasmus' *Novum Testamentum*. Ook deze editie is in een zeer handzaam duodecimoformaat gedrukt. De 86 illustraties in dit Nieuwe Testament zijn grotendeels gedrukt van nieuwe houtblokken. Vooral in het boek

▲ Afbeelding 7. *Nieuw Testament*, Jan Batman, Antwerpen 1545, fol E8v (reproductie uit Amsterdam UB VU, XC 06339).

Openbaring en de vier evangeliën zijn illustraties opgenomen, waaronder meerdere illustraties van wonderen door Christus. (*Afbeelding 6*)

In 1544 brengt Hillen opnieuw een geïllustreerde Latijnse editie van het Nieuwe Testament uit, ditmaal een Vulgaatuitgave. De illustraties in deze editie zijn grotendeels gedrukt van dezelfde blokken die Hillen gebruikte voor zijn editie van 1543, alleen voor het boek Openbaring leent hij een serie houtblokken van zijn Antwerpse collega Henrick Peetersen van Middelburch. Ten slotte publiceert Jan Batman in 1545 een Latijnse Vulgaateditie van het Nieuwe Testament in het handzame octavoformaat met een volledig nieuwe serie houtsneden. Van de bijna honderd illustraties in deze editie is ongeveer een derde een herhaling van een ook elders in de editie afgedrukte illustratie, tweederde is dus nieuw. (*Afbeelding 7*)

De houtsneden worden een decennium later door de Antwerpse drukkers en uitgevers Hans de Laet en Johan Steels voor hun Latijnse edities van het Nieuwe Testament hergebruikt.

Tot slot

Samenvattend kan voor de eerste vijftig jaar van de boekproductie in de Nederlanden worden vastgesteld dat de Latijnse bijbeluitgaven geen tekstillustraties in de tekst hebben, dat wil zeggen geen illustraties die in de tekst zijn

geplaatst of die een directe relatie met nabijgelegen tekst hebben. Sommige edities bevatten wel een of twee houtsneden, die soms wel en soms niet een inhoudelijke relatie hebben met de inhoud van het werk als geheel. Deze illustraties hebben een louter decoratief karakter en zijn meestal op het titelblad afgedrukt en soms ook elders in de uitgave ter opvulling van een blanco blad. Dergelijke illustraties maakten de uitgave niet alleen aantrekkelijker om te zien, maar ze konden tegelijk ook de inhoud ervan aankondigen aan de mogelijke kopers.

Pas vanaf 1525 verschijnen geïllustreerde Latijnse bijbels met een redelijk duidelijk profiel. Een voorbeeld van een typische geïllustreerde Latijnse bijbeluitgave in de zestiende eeuw in de Nederlanden is een Nieuw Testament in de vertaling van Erasmus, gedrukt in een (zeer) klein formaat. Een dergelijk werk bevat afbeeldingen bij de tekst van de evangeliën en het boek Openbaring. De illustraties zijn meestal kopieën naar voorbeelden uit verschillende bestaande series, hier en daar aangevuld, en om die reden soms wisselend in stijl en formaat. In enkele gevallen zijn geheel nieuwe series houtsneden gemaakt voor een Latijns Nieuw Testament. De functies van illustraties in Latijnse bijbeledities zijn verschillend: ter illustratie, als een hulpmiddel voor het geheugen, of als verklaring bij de tekst.

Noten

- 1 Gegevens over (aantallen) en uit (afbeeldingen) bijbeledities in deze bijdrage zijn afkomstig uit www.bibliasacra.com. Een uitgebreide Engelse bewerking van deze bijdrage zal worden gepubliceerd in *Shaping the Bible in the Reformation*, Library of the Written Word 20, ed. B. Gordon en M. McLean, Leiden 2012.
- 2 A.A. den Hollander, *Early Printed Bibles in the Low Countries (1477-1520)* in: *Infant Milk or Hardy Nourishment? The Bible for Lay People and Theologians in the Early Modern Period*, ed. W. Francois en A.A. den Hollander, BETL 198, Leuven 2009, 51-61.
- 3 I. Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de Lage Landen 1475-1500. Inventarisatie en bibliografische analyse* (2 vols, s.l. 1994; onuitgegeven diss. Amsterdam UvA), 393-395.
- 4 In de vijf daarop volgende jaren is de houtsnede nog zeker in acht edities gebruikt, vrijwel uitsluitend in psalters en uitgaven van het *Liden ende Passie*.
- 5 De editie uit 1487 bevat zeventien houtsneden, die uit 1488 veertien houtsneden.
- 6 B.A. Rosier, *The Bible in Print. Netherlandish Bible Illustration in the Sixteenth Century* (2 dl.), Leiden 1997, I, 69-70.
- 7 B.A. Rosier, I, 244-248. Ook zijn enkele kopieën opgenomen naar afbeeldingen uit Holbein's *Dance of Death*.
- 8 De houtblokken die zijn gebruikt voor de afbeeldingen bij het boek Openbaring waren eerder

ook gebruikt voor de Nederlandse edities van het Nieuwe Testament van Hans van Ruremunde uit 1525 en Hiero Fuchs eveneens uit 1525, zie N. de Hommel-Steenbakkers, 'Censorship or Self-protection? Modifications in Apocalypse Illustrations in sixteenth-century Bibles printed in the Low Countries' in: W. Francois en A.A. den Hollander, 191-221.

- 9 Alleen voor het titelblad, zie B.A. Rosier, I, 244.
- 10 Verder is alleen een afbeelding van de betreffende evangelist in elk van de vier evangeliën opgenomen.

Dr. A.A. den Hollander is hoogleraar voor de geschiedenis van het religieuze boek aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit. Onder zijn leiding wordt gewerkt aan de vervaardiging van een elektronische bibliografie van bijbels gedrukt in Nederland en België tot 1800 (www.bibliasacra.nl).

